

Róma és Perzsa a késő ókorban

Beate Dignas – Engelbert Winter: Rome and Persia in Late Antiquity – Neighbours and Rivals. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 347 oldal

A római szemszögből írt történeti munkák túlsúlyának ellenpontozása, a késő ókori római–perzsa kapcsolatok kiegyensúlyozott, mégis a szászánida félre koncentráló bemutatása – ez Beate Dignas és Engelbert Winter *Rome and Persia in Late Antiquity* című könyvének a bevezetésben deklarált célja. A kötetnek már a külalakja is visszahangozza a szerzők szándékát: a borítólapon a perzsa Sápúr király előtt térdelő, legyőzött Valerianus császárt láthatjuk. Dignas, az oxfordi Somerville College Ókortudományi Tanszékének munkatársa és Winter, a Münsteri Egyetem Ókortudományi Tanszékének professzora nem először dolgozott együtt: 2001-ben jelentették meg *Rom und das Perserreich – Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz* című művüket, mely az e hasábon bemutatott könyvük előzményének tekinthető. A két ókortörténész számos fejezettel és alfejezettel bővítette korábbi művét, mely így még jobb betekintést nyújt a Római Birodalom (később Bizánc) és az Újperzsa Birodalom viszonyának történetébe.

A kötet két jól elkülönített, szemléletben, céljában és terjedelmében is jelentősen különböző részre tagolódik. Az első rész egy mindössze 44 oldalas áttekintés, melynek első fejezete (*Róma és Irán a 3. század elejéig*) a 3. századra kialakult politikai helyzet tömör leírását adja. Röviden összefoglalja a parthusok történetét és a parthus–római kapcsolatokat az első követváltástól Parthia bukásáig és a Szászánida Birodalom kialakulásáig, melynek nyugat felé irányuló külpolitikáját a második fejezetből (*Róma és a*

Szászánida Birodalom: Kronológiai áttekintés) ismerhetjük meg. A szűkszavú, felsorolásszerű, századonkénti osztatú eseménytörténeti leírásban a szerzők nem foglalkoznak a hadjáratok, csaták részletes leírásával, nem tárgyalják a békeszerződések pontjait, mindössze kisebb vallástörténeti kitérőket engednek meg maguknak. Az évről évre haladó felsorolás mindössze néhány tucat mondatban taglalja az első római–perzsa háborúkat, II. Sápúr hosszú, hetven éves uralkodásának eseményeit, az 5. századi enyhülést, a Perzsa északkeleti határainál feltűnő heftaliták elleni hadjáratokat és a többi, jelentős politikai történést egészen a 7. század közepén bekövetkezett arab hódításig. A szöveget olvasva érezhető, hogy a szerzők nem az egyébként igen hasznos politikátörténeti áttekintés megírását tekintették fő feladatuknak, nagyobb hangsúlyt fektettek a könyv második, 212 oldal hosszúságú részének megírására (*Források és összefüggések*), melynek fejezetei a római–perzsa kapcsolatok egy-egy speciális aspektusát tárgyalják részletesen.

A rómaiak és a perzsák között lezajlott háborúk megértéséhez elengedhetetlenül szükséges megismerni a két fél politikai céljait. Ami a rómaiakat illeti, már a késő kőkorszakban megfogalmazódott az a szándék, hogy Róma Nagy Sándor örökébe lépve meghódítsa a Keletet, létrehozva így „a határok nélküli birodalmat”. Bár a Szászánidáknál ilyen nagyszabású külpolitikai koncepciót nem találunk, nekik is határozott céljaik voltak; már I. Ardasir idején, de nyíltan I. Sápúr uralmától fogva magukévá tették az Akhaimenida örökséget, és igényt tartottak az Óperzsa Birodalom összes tartományára, beleértve Mezopotámiát, Örményországot, Kis-Ázsiát és Szíriát is. A két külpolitikai koncepció teljes összeegyeztethetlensége vezetett a két állam konfrontá-

ciójához. A szerzők tagadják, hogy a római szemléletű történetírás állítása, miszerint a rómaiak a perzsa háborúk során csupán védekező, „reakciós” szerepet tölthettek volna be az agresszor perzsák mellett, igaz lenne, és úgy vélik, sok esetben épp a nyugati fél lépett fel támadólag, és összességében inkább a rómaiak politikája volt offenzívának nevezhető.

A perzsa hadviselés leírását (*Szászánida hadászat* című fejezet) a szerzők jórészt ókori *auctorokra* bízják. Hosszan idézik Héliodórosz *Aethiopica* és Maurikiosz *Strategikon* című műveit, melyek, még ha egyébként ellenségesek is a perzsákkal szemben, tényszerű és részletes leírást adnak a szászánidák taktikájáról, haditechnikájáról és hadvezetéséről. A római *auctorok* (szükszavú perzsa feliratok mellett) a következő, a háborús konfliktusokat részletesen elemző fejezetben (*Katonai összeütközések*) is nagy szerepet kapnak, ám a mű szerzői ezúttal igen alapos forráskritikát alkalmaznak. Megállapítják például, hogy sem a *Historia Augusta* Alexander Severusról szóló része, sem pedig a császár pénzérméinek feliratai nem fedik a valóságot: Alexander Severus perzsák elleni hadjárata a római írott források tanúságával szemben nem járt sikerrel, sőt súlyos vereséggel ért fel. A római–perzsa háborúkról szóló szövegek kritikáját egy helyütt (77–84. old.) igen érdekes műelemzés szakítja meg, mely a Valerianus császárt elfogó I. Sápúrt ábrázoló kortárs és késői ábrázolásokat és legendákat veszi sorra. A háborús összecsapások után a béketárgyalások és békeszerződések története, a diplomáciai tárgyalások protokollja kerül terítékre (*Diplomáciai megoldások*). A tárgyalásokhoz legtöbbször vesztes csaták, katonai kifulladás vagy népesedési problémák vezettek, és a legtöbb esetben mindkét fél komolyan gondolta a háború beszüntetését annak ellenére, hogy gyakran igen rövid időn belül kiújultak az ellenségeskedések. A szerzők a békekötések pontos feltételeit számos forrás

alapos összehasonlítása során következtetik ki.

A két nagyhatalom között hosszú, a Kaukázustól Jemenig húzódó ütközőzóna alakult ki, melynek tárgyalására Dignas és Winter igen nagy hangsúlyt fektettek, lévén Perzsia és a Római Birodalom konfliktusainak fő területe (*Arábia a nagyhatalmak között*, illetve *Azonos érdekek: folytatódó konfliktusok* című fejezetek). Az arab világ három részre tagolódott: a Szászánida Birodalomban – azon belül is főleg Hatra és Híra városában –, a Római Birodalom területén, valamint az Arab-félszigeten élőkre. Hatra a Parthus Birodalom része volt, de 224 után nem fogadta el a Szászánidák uralmát, szövetséget kötött Rómával, ami jelentősen meggyengítette Ardasír észak-mezopotámiai pozícióit. A nagykirály 226–227-ben a város ellen vezetett hadjárata nem járt sikerrel, a perzsák csak 240-ben tudták bevenni Hatrát, Philippus Arabs 244-ben pedig kénytelen volt hivatalosan is lemondani róla. A perzsa uralom alatt a város elveszítette jelentőségét, és Ammianus Marcellinus 363-ban már egy rég elhagyott városként említi. A Római Birodalom területén fekvő Palmyra gazdag kereskedőváros volt, melynek nemcsak gazdasági, hanem stratégiai jelentősége is elsőrangú volt. Palmyra 260–270-es években bekövetkezett terjeszkedésének feltételeit a város vezetője, Septimus Odaenathus teremtette meg. A város jelentős hadjáratokat vezetett a perzsák ellen, hadserege egy alkalommal Ktésziphónig is eljutott, valamint hathatós segítséget nyújtott Róma keleti provinciáinak megvédésében. Miután a város kinyilvánította Rómától való függetlenségét, Aurelianus császár 272-ben behódolásra kényszerítette Palmyrát. E két város tartotta ellenőrzése alatt Észak-Mezopotámia és Szíria nomád arab törzseinek jelentős részét. Hatra és Palmyra bukásával hatalmi vákuum keletkezett, melyet két arab család, a Lakhmidák és a Ghasszánidák növekvő hatalma töltött ki. Az előbbieket a perzsák, míg

az utóbbiak a rómaiak oldalára álltak a két nagyhatalom konfliktusaiban.

Örményország megszerzése nem csupán a terület stratégiai jelentősége miatt volt mindkét nagyhatalom érdeke, hanem az ország tetemes nyersanyag- és emberanyag-készlete miatt is. A szerzők részletesen bemutatják az ország státusát, mely az évszázadok során igen gyakran változott. Az i. e. 1–2. században egyfajta hatalommegosztás alakult ki Róma és Parthia között: a parthus Arszakidák családjának egyik tagja a mindenkor római császár beleegyezésével került az örmény trónra. A szászánida korban Örményország előbb perzsa szatellitállamként, majd az Arszakida restauráció után római vazallusként létezett, egészen II. Sápúr hadjárataig, melyek során Nagy-Örményország, a terület keleti fele ismét perzsa uralom alá került. A történeti áttekintés korántsem egyoldalú, nem korlátozódik a politikatörténeti események bemutatására. A szerzők nagy teret engednek az ország vallási-kulturális hagyományainak és azok változásainak bemutatására is (így például a kereszténység felvételére, ezáltal a nyugati kultúrhatások erősödésére, az örmény zoroasztrianusok és keresztények politikai ellentéteire).

A két birodalom közti ütközőzónák közül a harmadik, a Kaukázus vidéke igen speciális területnek számított nem csupán a rómaiak és a perzsák sajátos, a tevékeny együttműködés és a háborúskodás között csapongó kapcsolata miatt, hanem a hegyvonulattól északra lakó törzsek katonai ereje következtében is, mely mindkét fél számára állandó veszélyt jelentett, ugyanakkor az erőegyensúly felborításának lehetőségével kecsegtetett. A szarmaták, kimmerek betörései, majd később a hunok feltűnése miatt elengedhetetlenül szükségessé vált a határok megerősítése, olyannyira, hogy Philippos Arabs 244-től évi járadékot fizetett I. Sápúrnak, hogy a perzsa nagykirály a pénzt a kaukázusi átjárók védelmére fordítsa. A kötet részletesen beszámol a hágók erődítéséről. A térségben azonban háborúkra is sor

került: a kaukázusi átjárók előtere, Ibéria számos alkalommal cserélt gazdát. Érdemes megjegyezni, hogy a szerzők a dél-orosz szteppevidéket következetesen Transzkaukáziónak hívják, holott a kifejezést a Kaukázustól délre fekvő vidékek megnevezésére szokás használni.

A kötet külön fejezetben foglalkozik a két állam gazdasági és kereskedelmi kapcsolataival. Bár a helyi kereskedelmi tevékenység mindhárom határmenti régióban (az arab világban, Örményországban és a Kaukázus vidékén) igen jelentős volt, a távolsági kereskedelem központja Nisibis lett, mely várost a rómaiak 298-ban a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem egyedüli színhelyévé tették. 363-ban a perzsák elfoglalták Nisibist. Az erődített város eleste óriási megdöbbenést váltott ki a kortársak körében. A rómaiak, válaszul a határváros tartós Szászánida uralom alá kerülésére, a 6. században Nisibisszel szemben megépítették Dara-Anastasiopolist, amivel visszazerték korábbi kereskedelmi és hadászati pozícióik egy részét. A kereskedelmi helyek számának csökkentése, a kereskedelmi tevékenység korlátok közé szorítása mindazonáltal fontos lépés volt a határ biztonságosabbá tétele felé.

A vallási ügyek a 3. század elejétől kezdve meghatározták a két nagyhatalom viszonyát (*Vallás: kereszténység és zoroasztrianizmus* című fejezet). A rómaiak és a szászánidák eltérően kezelték a vallási ügyeket, ám e politikák korántsem voltak függetlenek egymástól: az egyik birodalom valláspolitikájában bekövetkezett változás rendszerint válaszra készítette a szomszédos felet. Miután az Újperzsa Birodalom a zoroasztrianizmus útjára lépett, a Római Birodalom pedig a kereszténységet tette államvallássá, a két fél konfliktusa új szintre lépett, ideológiai természetűvé is vált. Az Arszakidák valláspolitikája rendkívül toleráns volt, ám a Szászánidák hatalomra kerülésével ez megváltozott: az új dinasztia tagjai a zoroasztrianizmus patrónusai lettek. I. Sápúr ugyanakkor, amellet, hogy

nyugati hódításai során Mezopotámiában, Örményországban és Kis-Ázsiában is megpróbálta elterjeszteni az új államvallást, türelmes volt a többi felekezettel, megtűrte még a rivális manicheizmust is. Sápúr utódai között azonban találunk olyan nagykirályt, aki megpróbálta visszaszorítani az időközben az ellenséges szomszéd államvallásává vált kereszténységet, és üldözte a „Róma előretolt helyőrségének” tekintett keresztényeket (II. Sápúr), olyat, aki fiatal korában engedélyezte, sőt támogatta a keresztény egyházra irányuló szervezkedést, majd élete végén a kereszténység üldözésébe kezdett (I. Jazdagird), de olyat is, aki olyannyira elkötelezett volt a kereszténység támogatása mellett, hogy az (alaptalan) szóbeszéd szerint egy keresztény nőt vett feleségül (II. Khosroész). Az utóbbi uralkodó idején a vallási ellentét eltűnni látszott a két állam között, olyannyira, hogy a Jeruzsálemet 614-ben ostromló perzsa főparancsnok, Romiuzan fő célja a szent kereszt megszerzése és Ktésziphónba szállítása volt, amit végül sikerült is elérnie. A szerzők egészen a Szászánida Birodalom bukásáig követik a két birodalomban releváns vallások történetét, megjegyezve, hogy az arab hódítás során az iráni keresztények az arabok oldalán, a velük összességében évszázadokon át meglehetősen toleranciával viseltetett zoroasztriánus perzsák ellen harcoltak.

A recenzált mű két utolsó fejezete (*A császár és a királyok királya*, valamint *A Nyugat és Kelet közti információcsere*) igen érdekes kérdésekkel foglalkozik: az előbbi a római császárok és a perzsa nagykirályok személyes kapcsolatát vizsgálja, míg az utóbbi a két birodalom közötti információáramlás csatornáit veszi sorra. A két uralkodó az Újperzsa Birodalom fennállása során mindvégig egyenrangúnak tekintette egymást, kapcsolatukat pedig a „királyok testvérisége” kifejezéssel illették. Ez a formula több volt egyszerű szófordulatnál: az

uralkodók valóban hitték, hogy kozmikus kapcsolatban állnak egymással, és olyan aural veszi körül kettejüket, mely kiragadja őket a földi világból. A szerzők kitérnek a perzsa *xvarna* koncepciójára is, mely a nagykirályt uralkodásra jogosító „királyi kisorsugárzást” jelentette, valamint részletesen tárgyalják konkrét uralkodók, köztük II. Khosroész és Maurikiosz császár viszonyát is. Ami a két birodalom közötti információáramlást illeti, annak formája nem csupán kereskedelem, háborúskodás és diplomácia, hanem kémkedés és deportálás is lehetett, melyekről a szerzők számos ókori auctor segítségével adnak képet.

A kötetet terjedelmes függelék teszi teljessé, mely a Szászánida királyok és római császárok listáját, kronológiai áttekintést és egy szószeretét is tartalmaz. A tekintélyes, mintegy negyven oldal hosszúságú bibliográfia tanulmányozása megerősítheti az olvasót abban, amit már a főszöveg olvasása során is sejthetett: a szerzők hatalmas mennyiségű irodalmat, német és angol nyelvű forrásmunkák tömegét dolgozták fel. A mű további érdeme, hogy igen gyakran és hosszan citál ókori írott forrásokat, majd alapos és tárgyilagos forráskritikának veti alá őket. Értékelendő, hogy a politikátörténeti rész, bár jól használható, viszonylag rövid, hiszen a szerzők a kötet második részére, a társadalom-, vallás-, diplomácia- és hadtörténetre fektették a hangsúlyt, aminek során elsősorban a kevésbé ismert perzsa félre koncentráltak. A kötet képanyaga jól összeválogatott, megfelelően elhelyezett és szervesen illeszkedik a környező szövegbe. Hiányosságként mindössze a kidolgozatlan, önismétlő és helyenként indokolatlan helyre beszúrt térképeket róhatjuk fel, ez azonban a számos érdemmel rendelkező mű értékéből keveset von le.

ÖTVÖS PÉTER